

բունիններն : Հրեայք տպարան մ'ալ ունէին, ուր տպուեցաւ այն ծիսարանը, զոր կարգի դրաւ յամին 1750 Մովսէս Կալանտ ճեմարանին նախագահը. բայց այս տպարանը երկար կեանք չունեցաւ :

Մաֆէդ քաղքէն երկու ժամու չափ հեռու կը գտնեմք խաւն մը, որուն մէջ կ'ըսեն թէ ըլլայ Յովսեփայ ջրհորը, ուրուն մէջ ձգեցին զինքը իր եղբարքը, վաճառականաց ծախելէն սուաջ : Այս ջրհորը չորս ոտք լայնութիւն և երեսուն ոտք խորութիւն ունի : Մէջը անպակաս ջուր կայ, և կանոնաւոր շինուած է : Այս ջրհորին մօտ մզկիթ մը կայ ուր թաղուած է Ապտուլլահ անուամբ շեխ մը, և մզկիթին վերայ արաբական լեզուաւ գրութիւն մը կայ :

Յովսեփայ ջրհորը հաւասարապէս կը պատուեն թէ քրիստոնեայք և թէ մահմետականք : Կարավանաց ճանապարհորդքը ինչ կրօնք ալ դաւանին, այս յիշատակաց տեղւոյս քովէն չեն անցնիր առանց աղօթք մ'ընելու 'ի պատիւ Յովսեփայ : — Բաց 'ի անցորդ ճանապարհորդաց որ կու գան ամեն օր ապաւէն մը փնտուելու այս ջրհորիս եզերքը, խանը ամբողջ տարին բնակուած է զօրաց գնդէ մը 'ի պաշտպանութիւն տեղւոյն :

Բոլոր շրջակայ տեսանելի լեռներն մեծազանգուած սևագոյն քարի կտորներէ կը բաղկանան, որ ըստ աւանդելոյ բնակչաց տեղւոյս իրենց նախկին կազմութեան ժամանակ սպիտակ էին. բայց օր մը, կ'ըսեն, Յովսեփայ կորսուելէն ետքը, երբ Յակովբ փնտուելու ելաւ իր սիրելի որդին, և արտասուելով կ'անցնէր այս լեռներէն, արտասուքը այս քարանց վերայ թափելով, շուտով բոլոր այս քարերն սևեցան :

Կը շարունակուի :

ՀԱՅԻ ՊԱՏԱՌԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԱՐԴ

ՆԱԾԱԿ ԵՐԵՄՅԵՐՈՐԴ ԵՐՐՈՐԴ

(Տես երես 308 :)

Այս բանս առհասարակ ամեն սողնոց յատուկ է. սակայն այս ողնաւոր կենդանեաց երրորդ դասը բաղկացնող երեք կարգ սողնոց իւրաքանչիւրը, իր առանձին պատմութիւնն ունի, որոնց անուններ են կրիայք, մողէսք և օձք :

Կրիայից դանդաղութիւնը առակ եղած է, և ատոր վրայ շատ զարմանալու չէ. օդը շնչել չեն կրնար, որովհետև իրենց կողերն, որ սողնոց մէկ հատիկ շնչելու միջոցն է, բոլորովին անշարժ են : Այդ պատեանն որ կրիայն իր կռնակը կը կրէ, և որու ներքեւ, ինչպէս թէ վահան մը ըլլար, ամեն պզտի վտանգին կը ծածկուի, իր կողերովը ձևացած է, որոնք լայնալով մէկմէկու հետ կը յարին, նըման տախտակամածի մը տախտակներ, որուն որ մէկմէկու մէջ կ'ազուցուին : Ասկէ յայտնի է որ երթեմեկ շարժումնք ունենալ չեն կրնար, որով և շնչին օդածիգ փուքը չիշարժիր : Ասոր ճարն ինչպէս կը տեսնայ կրիայն : Մենք ինչպէս ջուրը կը կլլենք՝ ինքն ալ նմանօրինակ օդը կը կլլէ : Կը տեսնես որ բերանը կը բանայ ու կը գոցէ, ճշմարիտ օդոյ պատառ մը մէջը փակելով որ ապա բերնին կողմունքներուն կ'ծկելովը՝ թոքոց մէջ կը մղուի : Իր շատ ընդարձակ թոքերն, այս կերպով քիչ քիչ օդով կը լեցուին, և երբ աղէկ մը կ'ուռին, ինչպէս կ'ըլլայ շատ ձիգ զսպանակի մը, կ'ամփոփուին և աւելի օդը դուրս կը մերժեն : Ասկէ կ'ըմբռնես որ այս կերպով շնչառութիւնը չիկրնար մեծ գործունէութիւն մը ունենալ, որով և կրիայն թեթեալ գնաց ընթացքով մըն ալ չիկրնար վազել :

Մէյ մը որ իր մեծ թորերն օդով լեցնէ, երկայն ատեն ալ օդու պէտք չունի: Կրիայից մեծագոյն մասը ջրաբնակ են, և ըստ որում լուղակը՝ երազութեան կողմանէ քան զկիտոսները կը գերազանցեն: Մեռի, Կայսրութեան ժամանակի աննշան բնապատում մը, կը պնդէր թէ ամառով չափ կրիաներ կըցեր էր պահել, շնչառութիւնին բոլորովին խափանած: Տես քիչ մը ինչպէս հեռի է այդ կենդանեաց կեանքը մերինէն, թէ պէտ և իրենցն ալ նոյնպիսի գործողութեանց վրայ կը կայանայ, զորոնք այն պիսի գործարանք կը գործադրեն որ անկատար կերպով մերիններուն կը նմանին:

Կրիայից մեծ մասը բուսական գոյացութիւններով կը սնանին, ոմանք ալ մանր ու կակուղ կենդանիներով: Բերանին կատարեալ կտուց մըն է, որով իրենք ալ կերակուրնին թռչնոց պէս անկատար կերպով կը ծաւրեն: Իրենց ծամելեաց ծայրերը սովորաբար կլոր են, ու եղջերային հատու թիթեղներ ունին, որոնց վրայ երբեմն բաւական զգալի սղոցակերպ ակռաներ կը տեսնուին, նման գիշատիչ թռչնոց կտուցքին ակռաներուն: Կայ նաև տեսակ մը կրիայ որուն կեռ և ատամնաձև կտուցը այնպէս կը նմանի բազէին մրցական կտուցքին, որ զինքը Բալէկիտուց անուամբնկարագրեր են ոմանք: Հարկ էր այս ետքինս յիշեցնել քեզի, վասն զի իրմէն է որ կը հանեն կրիայի թիթեղը, այն ազնիւ գոյացութիւնն որ այնչափ ախորժելի է շօշափելու, աչքին ալ այնպէս գեղեցիկ և միանգամայն այնպէս դիւրաբեկ, միով բանիւ կանացի ձեռաց համար եղած նիւթը:

Այս կրիայիս կտցին մէջի կողմը լեզու մը կայ, այլ պալէնային լեզուին նման, և ստորին կողմէն բերնին յատակին վրայ կպած: Արմատին վրայ պզտի բարձկի պէս բան մը ունի, որ քմաց վարագոյրի տեղ կը բռնէ. այս ալ պզտի բան մըն է որ ասկէ ետև մէյ մըն ալ պիտոր չտեսնանք: Կամաց կամաց մարսեցուցիչ խողովակին պարզութիւնը կը

ներկայանայ մեզի, որ վերջապէս, հիմակուրնէ կ'ըսեմ քեզի, շիտակ խողովակ մը պիտոր փոխուի, առանց երկրորդական մաս մը ունենալու: Կրիային աղիքը դեռ ես բաւական երկայն է, ու փորուն մէջ շատ մը ծաւրեր կը ձևացնէ. սակայն կամաց կամաց ստորնագոյն կենդանեաց վրայ կը սկսի կորստնցնել այն այլ և այլ ձևերն որ վերի կարգի կենդանեաց աղիքին յատուկ են: Ստուար աղիքը նրբաղիքէն շատ աղէկ չորոշուիր, և այս ետքինս ալ նըմանապէս ստամոքսէն չիզանազանուիր, որ նմանապէս որկորին շարունակութիւն մը կը նմանի, առանց որոշ բաժանմունք մը ունենալու: Դռնապանն, որ 'ի մեզ ստամոքսին մուտքը կը պահպանէ, այս դասու կենդանեաց վրայ անանկ դէշ կերպով կը կատարէ իր պաշտօնը, որ կրիայից ոմանց տեսակաց որկորը փուշերով ցցուած է, ծայրերնին դէպ 'ի վար, որպէս զի արգելուն ուտելեաց որ դէպ 'ի բերանը չդառնան, երբ այդ ստամոքսի նմանութիւն մը ունեցող գործարանը կծկելով զանոնք կը մղէ:

Մեր որմնց կանաչ մողէսը, ակռայ ունին, սակայն շատ տարբեր անոնցմէ որ մինչև ցարդ տեսանք: Նախ որ այդ ակռաներն ոչ միայն իրենց սովոր միջոցը կը գրաւեն, որ է ծամելեաց եզերքը, հապա նաև բոլոր քմաց երեսն ալ, որուն վրայ խիտ խիտ սփռուած են: Երկրորդ ասոնք շատ աւելի աննման են ակռաներու քան թէ կիտոսաց ծամելիքներուն մեծ քամբու ոման ատամունքը: Փղոսկրեայ պզտի ճանկեր են այսակռաներն, որոնց ծայրը դէպ 'ի ներս դարձած է, կրիայից որկորին փշերուն նման, և մողիսին պարզապէս կը ծառայեն իր որսն ըմբռնելու ու վիրաւորելու: Ինքը միջատներով կ'ապրի և գլխաւորապէս ճանճերով, զորոնք թռչած ատեննին բաց բերնով յանկարծ վրանին կը յարձկի վերջի աստիճանի ճարտարութեւ բերնին մէջ կ'ըմբռնէ անոնք մէջը փակուելով պզտի ճանկերէն կը խայթուին և և ողջ ողջ կը կլլուին: Մողիսին լեզուն մասնաւորութիւն մը ունի, որ նաև օձին

լեզուին ալ յատուկ է: Ծայրը երկու թեւ բաժնուած է որ բերնէն դուրս գալա-
րելով կը խաղան, և ասոնց միջոցաւ այն
մէկ քանի կաթիլ ջուրն որ իր ծարաւին
կը բաւէ, շան պէս կը լափէ: Տղայոց
ձեռքն ընտանեցած մողէպ տեսնուած
են որ անոնց շրթանց թուրք անյագա-
բար կը խմէին, իրենց երկճիղ լեզուն
խաղցնելով, որ միւս կողմանէ ամենա-
փափուկ է և ամենեին անջնաս:

Գետնառիւծը, որ մողիսի ուրիշ տեսակ
մըն է, ասկէ ալ աւելի հետաքրքրական
լեզու մը ունի: Հարկ է ըսեմ քեզի թէ
գետնառիւծը ծանր ու ծոյլ կենդանի
մըն է որ ճանճերով ու երազաթուիչ
միջատներով կը սնանի, որով անհաա-
նում ծոմ պահելու ենթակայ կ'ըլլար,
եթէ իր լեզուն ծաւկոտկին ու մրջնակե-
րին լեզուին նման որսորդութե՛ղէնք մը
չըլլար: Լեզուն բերնին մէջ անշարժ դի-
տելով՝ ձուռձև ու սպնդաւոր զանգուած
մըն է, որ ամենեին երկիւղալի երեւոյթ
մը չունի, և զոր հեշտեաւ բերնին մէջ
կ'ամփոփէ: Սակայն բաւական է որ որս
մը գայ ու գետնառիւծին բոլորը տարու-
բերի. մէկէն իբր անարգ համարելով
այն անկարող թշնամին, անոր հաստ ու
թոյլ լեզուն երազասլաց սլաք մը կը փո-
խուի կ'ըլլայ: Նետի մը պէս կը նետուի,
և երբեմն կէս ոտք հեռաւորութեամբ
անխոհեմ միջատին վրայ կ'իյնայ, նոյն
պիսի երազութեամբ վնոյնը անշարժ
որկորին մէջ ձգելով: Այս գործը անանկ
երազութեամբ կը կատարէ կենդանին,
որ անկարելի է տեսնել թէ ինչպէս կ'ը-
նէ: Ոմանք կ'ըսեն թէ լեզուին ծայրը
յանկարծ կը կորանայ, և գետնառիւծը
զճանճերը լեզուին ծայրովը այնպէս կը
բռնէ, ինչպէս դու զանոնք որսալով ձեռ-
քով կ'ըմբռնես: Այլք, և այս ընդհանուր
հասարակաց կարծիքն է, կը համարին
թէ գետնառիւծին լեզուն պզտի կաշուն
կծիկ ծայրով մը կը վերջանայ, որուն
վրայ ճանճը կը փակչին, ինչպէս թռչ-
նոյն սինձին վրայ: Այլ ինչ ալ ըլլայ, այդ
զարմանալի սլաքը անանկ ուժով կ'ար-
ձակէ, որ թուղթի վրայ զարնուելով,
ինչպէս փորձուած է ընտանեցուցած

գետնառիւծներու վրայ սաստիկ ձայն
մը կը հանէ: Կրնաս գուշակել թէ ինչ-
պէս ճանճ մը զարնուելով պէտք է թըմ-
րի: Ասկէ զատ գետնառիւծն որ զարշա-
տելի կենդանի մըն է, շատ դժուարա-
հասկնալի կէտեր ընծայած է գիտնոց:
Հոշակաւոր եղած է իր այն յատկու-
թեամբը, որ երբ այլալուծենէ մը յու-
զուի գոյնը կը փոխէ, և Արիստոտէլէն
սկսեալ, աւելի քան երկու հազար տա-
րիէ 'ի վեր ցայսր, որչափ ջանացե-
րն սոյն այս յատկութեան մեկնութիւ-
նը տալու, դեռ ևս ոչ ոք կարող եղած է
նոյն գաղտնիքին մեկնութե՛ պարծանքն
ստանալու:

Սակայն կոկորդիլոսը ասկէ աւելի հե-
տաքրքրական մողէս մըն է, որ և այդ
սողնոց մէջ մասնաւոր խումբ մը կը ձեա-
ցընէ: Իր սիրտը երկու փորոքն ալ ունի,
որով դուցէ համարիս թէ տաքարիւն
կենդանեաց կարգին կը վերաբերի. այլ
անանկ չէ: Երկու տեսակ արեանց փո-
խանակութիւնը յիրաւի սրտին մէջ կը գոր-
ծադրուի. և ստոյգ շնչերակային արիւն է
որ արմ շնչերակը ձախ փորոքէն կ'առ-
նու կը կրէ: Սակայն աշակողմեան փո-
րոքը երկու ելից դուռ ունի, մէկը թոքոց
հետ հաղորդուած է, միւսը արմին հետ:
Հազիւ թէ արմ շնչերակը մարմնոյն վե-
րի կողմը արիւնը կը բաշխէ ու վար
կ'իջնայ, մատնիչ անօթի մը կը պատա-
հի, որ երակային արեան հոսանք մը իր
մէջը կը լեցնէ: Այս կերպով երակներէն
եկած արեան կէսն է միայն որ օդուն
հետ կ'երթայ կը շփուի ու կը կենդա-
նանայ, և մարմնոյն բոլոր ստորին մասը,
ինչպէս առհասարակ կ'ըլլայ ամենայն
սողնոց, միայն խառն արիւնը կ'ընդու-
նի, մինչդեռ գլուխը և վերի անդամե-
րը վերի դասու կենդանեաց ճրիցը հա-
ղորդ են: Այս գիտնալով տեսնեմ ինչ-
պէս կարելի է դասաւորութեան կարգ
մը որոշել: Բնութիւնը բոլոր կենդա-
նեաց համար մի և նոյն կենաց սկզբունքը
պահելով, որ է թթուածնին միջոցաւ
կենաց վերանորոգումը, անոնց մար-
մնոյն կազմութեանը համար այլ և այլ
դրութեանց ձեռնարկեր է, որ այլ և այլ

բաղադրեալ յարմարութիւններով մի և նոյն հետեանքը յառաջ կը բերեն, որոնցմով կարծես թէ էական զանազանութիւններ կրնան դրուիլ մէջերնին։ Արդ ահա այս կենդանին երկու դրութեանց ալ մասն ունի։ զոր և դասաւորելու համար հարկ է երկու կտրել, որովհետև վերի մասը տաքարիւն կենդանեաց մարմնոյն շէնքն ունի, իսկ ստորին մասը պաղարիւն կենդանեաց վերաբերեալ է։

Սակայն կ'երևայ թէ ասկէ ալ լաւագոյն տարբերութիւն կայ։

Կոկորդիլոսը գետնի վրայ երկչոտ է, երկբայ, գանդաղաքայլ, անկարող բռնուն կռուի մը ձեռնարկելու, այնպէս որ սևամորթը գաւազանով մը անոր կը յաղթանակէ։ Կը տեսնուի որ երկկամանց ձեռնտուութիւնը չունի, ուր արիւնը կիսով չափ թթուածնեալ միայն կը շրջագայի։ Սակայն մէյ մ'որ ջուրն ընկըղմի՝ մէկէն կը փոխուի. կատաղի կենդանի մը կ'ըլլայ, եռանդուն, անզուսպ, բռնուն կռուող, և անխոնջ ճգամբք, ինչպէս թէ արեան բոլոր զանգուածը յանկարծակի շնչերակային փոխուած ըլլար։ Ժէօֆրուա Սէնդ Իլէր, որ ըստ որում ուսումնական՝ ուղեկցեր էր Պոնաբարդին երբ Եգիպտոսի, կոկորդիլոսի հայրենեաց՝ տիրելու կ'երթար, հոնտեղուանք կոկորդիլոսը քննելով շատ զարմացեր էր այն կրկին կենդանութեանը վրայ։ որով այնպէս կ'երևայ ինչպէս թէ մէկ մարմնոյն մէջ երկու կենդանիք ըլլային։ Յետոյ ապա, իր Եգիպտոսի կոկորդիլոսաց վրայ գրուածքին մէջ շատ հետաքրքրական մեկնութիւն մը տուաւ այս բանիս։ Ահա նոյնը հոս կը դնեմ, այլ կանխաւ ազդելով քեզի որ չհասկընաս պիտի։

« Կոկորդիլոսը ջրին տակը եղած տեսնը, իր որովայնի խորշին մէջ, երկու խողովակաց միջոցաւ, շատ մը ջուր կը մտցնէ։ զոր ուղածին պէս կրնայ փոփոխելով նորոգել »։

Ասկէ շատ բան մը չհասկցար, տարակոյս չունիմ, սակայն քիչ մը սպասէ, ահա ձկանց կը մօտենանք և տեսնես պիտի թէ բնութիւնը ինչպիսի ազա-

տութեց հետեւեր է ասոնց նկատմամբ։ Բաւական չէր մի և նոյն կենդանու մարմնոյն մէջ երկու դրութիւն տրամադրելը. կարծես թէ երեք ալ տրամադրեր է։

Եթէ այս առաջնաշնորհութեանց սողնոյն քննութիւնը շարունակենք դեռ ևս, ուրիշ շատ զանցառութիւնք պիտոր գտնենք այն կանոնաց որ յատուկ են իր դասուն։ Իր լեզուն, յիրաւի, կրիային լեզուն նման կոկորդին վրայ հաստատած է, այնպէս որ հին Եգիպտացիք Յունաց զուրցած էին թէ լեզու չունին ամենեւին. սակայն իր ատամնաւորութիւնը զգալի կերպով յետին կաթնտուաց ատամնաւորութեանը կը մօտենայ։ Ճանապարհորդք իրենց պատմածներովը անանկ զօրաւոր հռչակեր են կոկորդիլոսի ահեղ ակռաները, որ անոր համբաւը անշուշտ քեզի ալ հասած պիտոր ըլլայ։ սակայն խօսքերնիս ասոր վրայ չէ։ Կոկորդիլոսի ակռաները մէկ գծի վրայ ծամելաց եզերքը տնկուած են, որոնց մէջ արմատնին կը մըլխի, մինչդեռ մեր պզտի մողիսին ճանկի նման ակռաները պարզապէս զիրենք կրող ոսկրին վրայ հաստատուած են։ Մէկ բանի մը նկատմամբ կոկորդիլոսը առաւելութիւն մը կը ներկայացնեն քան զկաթնտու կենդանիները։ Իրենց ակռաներուն իւրաքանչիւրին տակը մէկ կամ երկու բողբոջ ունին, որոնց կեանքը կենդանոյն կենաց հաւասար կը տևէ, և միշտ պատրաստ են նորէն բուսնելու, եթէ ակռան դիպուածով իյնայ։ Կան տիկնայք որ այս ատամանց կրկին բուսնելուն առաւելութիւնը ունենալու համար շատ բան կու տային։ այլ չար չխօսելու համար, նաև էրիկ մարդիկ ալ կան նոյն բանին պատրաստ։ Ասոնք անշուշտ շատ անիրաւ համարելու են զբնութիւնը, որ այդ գարշ կենդանին ընտրեր է, փոխանակ մեզի, այնպիսի պարզե մը տալու, որ իրենց այնչափ յարգի կրնար ըլլալ։ Սակայն այնպէս շուտ տրտունջ վերցնելու չէ բնութեան դէմ. ինքը ատոր համար պատճառ մը ունէր։ Մենք մեր տղայութեանը ա-

տենն փոխանակութեան ակռաներ ունինք. արդ սողունը կրնայ իբր կաթնտուաց անկատար ուրուագիծ մը սեպուիլ. և կոկորդիլոսը յիրաւի կէս մը ձեացեալ կաթնտուի մը գաղափարը կու տայ, որ կենօք չափ տղայութեան վիճակի մէջ մնալու վճռուած է: Կը ցաւիմ որ ասոր վրայ աւելի մանր տեղեկութեանց իջնալ չեմ կրնար, ապա թէ ոչ կը տեսնէիր թէ որչափ իրաւացի մտածութիւն մըն է ըսածս: Անոր համար ալ, ըստ որում մշտնջենաւոր տղայ, միշտ ցորչափ իր կեանքը կը տեսէ՝ ինքն ալ կը մեծնայ, անանկ որ կարծես թէ միայն դիպուածով կրնայ մեռնիլ, և գրեթէ ոչ երբեք ծերութեամբ, թէ կրնայ այսպէս ըսուիլ: Արդեւական անհատից վրայ ստուգուած է որ շատ ուշ կը մեծնան: Արդ մտածէ մէյ մը որ հաւկրթէն ելած ատեն եօթէն ութ բթաչափ մեծութեամբ կ'ըլլայ. և հանդերձ այսու երեսունուվեց ոտք երկայնութեամբ կոկորդիլոսը գտնուած կան: Ասկէ կրնաս հաշիւդ ընել ու տեսնել թէ դար մը չբաւեր այդ չափին հասնելու համար. որով կը հարցնեմ քեզի թէ ինչ ըլլալու էր այդ հարիւր տարիէ աւելի կեանք ունեցող կենդանին, եթէ բնութիւնը մեր կաթի ատամանց վիճակն աւոր շնորհած չըլլար մինչև ցվերջ: Բայց այս այլ ըսելու եմ թէ այս մշտատես ատամանց մէջը դատարկ է, անանկ որ տեղացիք ծխաքարչի վառարան շինելու կը գործածեն զանոնք:

Մական դարձնենք խօսքերնիս կոկորդիլոսին գործիաւորութեան ըրած ճգանց վրայ, որոնցմով վերի կարգի կենդանեաց հասնելու կը ջանայ: Միւս սողունք քմաց վարագոյր չունին. այլ կոկորդիլոսն անանկ մէկ մը ունի որ խռչափողին անցքը բոլորովին կը գոցէ: Առաջատին համար ըսեր էի քեզի թէ մէյ մըն ալ այնպիսի բանի մը հանդիպելու չէինք. սակայն այն ատեն չէի յիշած այդ անիծած կոկորդիլոսն, որ կարծես թէ դիտմամբ բոլոր մեր ըսածները ստել կ'ուզէ: Ինքն ալ առադատ մը ունի, որ և ըստ բաւականի կը ծա-

ռայէ, թէպէտ և մէջտեղէն ծակած է, ինչպէս թէ ամէնար հոն տեղ գտնուելու, և ուզենար, հաղորդակցութե գուռ մը բանալով, ներման արժանի համարուիլ. եթէ ընդդէմ սողնոց կանոնի մարմինը երկու մասն կը բաժնէր: Ուրիշ ինչպէս կ'ուզես ըսեմ. նոյն իսկ թղթերն շատ խառնակ հիւսուածքով խորշերէ ձեացեալ են միւս սողնոց թորերը: Այս թոքոց հիւսուածքը բազմաթիւ խորշերու և անկիւններու զանգուած մըն է, ուր օդը անհամար կէտերով կու գայ արեան հետ կը շփուի, և անով կոկորդիլոսը գրեթէ կաթնտուաց շնչառութիւնը կ'ունենայ, ինչպէս նաև իր արեան շրջանն ալ գրեթէ անոնց շրջանին կը նմանի:

Բայց օձից գալով շատ վար իջնալու ենք: Կրիայից վրայ խօսելով ըսի քեզի, թէ մարսեցուցիչ խողովակը, քանի որ կենդանեաց կարգերէն վար կ'իջնանք, կամաց կամաց իր երկրորդական մասերը մէկ դի թողլով, շիտակ խողովակի մը կերպարանքը կ'առնու: Եթէ աչացդ առջև օձի մը որովայնը ճեղքէին, կը տեսնէիր որ այդ ըսած շիտակ խողովակը՝ գրեթէ իր ձեն առած է: Նախ քմաց վարագոյր բնաւ չկայ, և կոկորդը որկորին հետ հաւասար շիտակ վար կը շարունակուի. որկորին խողովակն ալ նմանապէս կարծես թէ անընդհատ բոլոր մարմնոյն երկայնութիւնը կը քալէ. միայն չորս կամ հինգ ծալք ունենալով դէպ 'ի վարերը, այն մասին վրայ որ բուն աղիքները կը ներկայացնէ: Անըզգալի ուռեցք մը ստամոքսին ըլլալու տեղը կը ցուցնէ. սակայն բուն ստամոքսը ստուգապէս որկորն է, և նաև կոկորդն իսկ կրնայ զուրցուիլ:

Հիմա կը տեսնես թէ ինչպէս:

Օձին ծամելիքները շատ աւելի ուրուագիծ վիճակի մէջ են քան թէ միւս սողնոց ծամելիքները: Բնութիւնը ժամանակ չէ անցուցած օձերուն ծամելեաց այն տյլեայ մասերը անշարժ հաստատելու, որոնք, (դիտելու ես ասիկայ), կաթնտուաց ձագերուն վրայ ալ սկզբան շարժուն են: Գլխուն ոսկորներն իսկ, որոնց վրայ հաստատուած են ծամելիք,

շարժուն են, և ըստ պիտոյից գանկէն կ'անջատին, անանկ որ կոկորդը արտաքոյ կարգի կրնայ բացուիլ. և շատ սակաւագէտ տեսնուելու բան չէ որ օձ մը իրմէն շատ աւելի մեծ կենդանիներ կլլէ: Չարհուրիս պիտի լսելով թէ պոան, որ այս ցեղիս հսկայն է, մեծամեծ չորքոտանիներ մէկ պատառով կը կլլէ: Ի՞նչ են մեր պատառներն ատոր քով: Իրաւ է որ պոան պատառը երբեմն շատ օրերու պէտք ունի կոկորդէն վար իջնալու: Մէյ մը որ կենդանին՝ որսը իր ահեղ օղերուն մէջ պլլէ, այնչափ կը փշրէ ու կը զանգէ, մինչև երկայն գլան մը կը դարձնէ, զոր և առատ շողիքով կը թրջէ որպէս զի կոկորդէն ի վար աւելի հեշտեալ սահի: Այնուհետև մէկ ծայրէն սկսելով, իր այնչափ ընդարձակելի կոկորդը վրան կը յարէ, և այն հսկայ պատառը ծանր ծանր իր ճանապարհորդութիւնը կը սկսի, դրսուանց մնացածը կամաց կամաց մէջ իջնալով, քանի որ կանխաւ ներս մտածը մարսողութեամբ խիւս կը դառնայ և դէպ ի յառաջ կը քալէ: Այս բանս մեծ որսերով կը պատահի: Սակայն փոքրագոյն որսերու նկատմամբ, ինչպէս օրինակի համար՝ ճագար, պատառը մէկ ժուռով կ'անցնի, և կոկորդին ետևը արգելական կը մնայ հագագը ճնշելով, մինչև որ զօրաւոր հոյզերն որ որկորին կողմունքներէն կը կաթկըթին զանիկայ մաշեցընեն:

Ասկէ կ'ըմբռնես թէ օձին քմաց վարագոյրը աւելորդ բան մըն ըլլալու էր, ինչպէս նաև ատամունք որոնց պէտք չունի իր ուտելիքները ծամելու: Անոր համար ալ իր ակռաները մոզիսին ակռաներուն նման պարզ ճանկեր են, որոնք որպէս զի լաւագոյն կերպով արգիլեն՝ որ ընկղմած ուտելիքն չկարենան նորէն բերանը դառնալ, բոլոր քիւրին վրայ տնկուած կայ: Պոան բերնին մէջ գրեթէ հարիւր քսան թուով այս տեսակ ակռայ կայ. սակայն ըստ օձին տեսակին անոնց թիւն ալ զգալի կերպով կը տարբերի: Որովհետև առաջին կարգի գործարանը չըլլալով, բնութիւն

ալ ըստ հաճոյից զանոնք կը տրամադրէ:

Մէկ ակռայ մը միայն կայ որու մասնաւոր խնամք կը տանի բնութիւնը. թունաւոր ակռայն է՝ զոր մէկ քանի տեսակաց պարզեալ է, որպէս զի իրենց սնած կենդանիները հարուածելու գործածեն: Թող այս ակռան բոժոժաւոր օձին վրայ քննենք, որ այս ատելի խըմբին ամենէն հոշակաւորն է: Վերին ծամելիքին իւրապանչիւր կողմը, միւս ակռաներէն առանձին և քան զանոնք ալ երկայն, շատ սուր կեռ մը կը տեսնուի, որու մէջէն նուրբ խողովակ մը փորուած կայ, և այն խողովակը՝ ակռային տակը եղած պզտի գեղձի մը մէջ կ'երթայ կը բացուի: Այն ոսկրը որու վրայ հաստատուած է այս կազմածը՝ շատ շարժուն է, և հանգստեան վիճակի մէջ կեռը ամփոփուելով, ըստերքին ծալքի մը մէջ կ'երթայ կը պատըսպարի: Կը տնկուի երբ կենդանին կ'ողէ խածնել, և գեղձը խածման գործով ճնշուելով, նուրբ խողովակին մէջէն թունի հոսանք մը կը վազցնէ որ վերքին մէջ կը լեցուի: Այս թոյնը որչափ որ կրցեր են ստուգել, խածուած կենդանին իրր կ'անդամալուծէ, անոր արիւնը ապականելով, որ անմիջապէս իր ընթացքը կը փոխէ և ալ առջինին պէս չինքերգործեր գործարանաց վրայ: Բայց վտանգաւոր չէ ցորչափ որ արեան շրջանին հոսանքը զինքը արեան զանգուածին մէջ չտանի չխառնէ: Կրկնելով՝ ստամոքսին վրայ ամենևին ազդեցութիւն չունի, և թերեհաւատ աչօք ինծի մի նայիր, ինչպէս թէ այդպիսի բաներ կլլելու և ոչ մտքէ անցնելու բան ըլլար: Չես գիտեր թէ գիտուն մարդը ինչ բան ընել կարող է երբ յամառութեամբ բնութեանը հետ կը կռուի, որպէս զի անկէ գաղտնիք մը իմանայ: Ինքն ալ իր կռուի դաշտերն ունի. ուր շատ անգամ անանկ արիութեան ցոյցեր կը տրուի, ինչպէս բուն կռուի դաշտերուն վրայ:

Այս երկու կեռերն, որոնց վրայ կը կայանայ կենդանւոյն բոլոր ուժը, ամե

նակարևոր են իրեն. և որովհետև այնպէս ամուր հաստատուած չեն, վտանգի մէջ են միշտ բացած վէրքերուն մէջ մնալու: Անոր համար ալ հետևաբար նոյն ձիւրքը կը վայելեն՝ ինչ որ կոկորդիլոսին ակռաները, և անկէ ալ աւելի: Անոնց իւրաքանչիւրին ետեւ ոչ թէ մէկ կամ երկու, այլ աւելի բողբոջ կան, որ այն ակռաներուն իյնալուն կը սպասեն որպէս զի իրենք սկսին ծլիլ և նորէն օձին իր թունաւորիչ խայթը ձեռքնեն: Այսպէս նաև օձն ալ ասով յարատև տղայութեան վիճակի մէջ կ'ըլլայ. միշտ մեծնալու հետ է, և ինչպէս կոկորդիլոսին համար ըսի, նմանապէս ալ ասոր համար չեմ կրնար ստոյգ ըսել քեզի թէ իր կենաց բնական սահմանը ո՞րն է: Ասոնք անանկ ոմանք են, որ ազատութեանը մէջ թոյլ չեն տար վրանին քննութիւններ ընելու: Սակայն ստոյգ է որ օձն ալ ծանր ծանր կը մեծնայ, և կը գտնուին այնպիսի օձեր որոնց մարմնոյն մեծութիւնը անհուն երկայնութեամբ հեռացած է իր ծնած ժամանակին չափէն: Եւ հարկ է վերջապէս ըսեմ քեզի, թէ այդ հասակին անսահման երկրնալուն ձիւրքը, հանդերձ յետին աստիճանի երկայնակեաց ըլլալու յատկութեամբը, ուրիշ շատ ստորնագոյն կենդանեաց յատուկ է, որոնց քննութիւնը ասկէ ետքը պիտոր ընենք: Այս բանս անկատար էակաց տրուած օժիտ մըն է կարծես, զորոնք բնութիւնը ստեղծելով ուրուագիծ վիճակի մէջ թողած է, որոնք անվերջ երիտասարդութեան մը նուիրեալ են, ի փոխարէն իրենց ներկայացուցած մանկական վիճակին, որ վերնագոյն կենդանեաց վրայ անցաւոր վիճակ մըն է, և իրենց վրայ յարատև: Արդարև այդ ձիւրքը իրաւամբ օձին կը վերաբերեր, որ ցարդ մեր տեսած կենդանեաց մէջէն ամենէն անկատարն է, և որ առջի բերան նայելով, մարսեցուցիչ խողովակ մըն է, կարծես, որ ողնայարի սիւնակի մը և պզտի կողերու շարքի մը մէջ տեղ զետեղուած է, որոնց թիւը երբեմն մինչև երեք հարիւրի կը հասնի:

Հերդն որ ի մեզ այնպէս մեծ և որոշ զանգուած մըն է, օձին վրայ նուրբ լարի մը պէս կ'երկընայ, և որկորին և աղիքին երկայնութեամբ կը քալէ, որոնց կողմերուն վրայ ալ կերպով մը կը պած է:

Նմանապէս ըսելու է նաև թռչոցնր. կատմամբ: Այդ անձուկ խողովակին մէջ, ուր ամենայն ինչ տիրոջը նմանութեան համեմատ շինուած ըլլալու է. երկու թռչոց համար տեղ չկայ, երկուքն երէն մէկը պարզապէս պզտի ուռեցքի մը նշանով կը հասկըցուի, միւսը երկայն խողովակի մը երևոյթն ունի որ գրեթէ մարմնոյն կէսու չափ կ'երկընայ, և որու թեթև շարժումները այն հրէշաւոր ճաշերուն իւրաքանչիւրին ժամանակը կը դադարի, մինչդեռ կենդանին թմրած ալ մարսողութեան մեքենայ մըն է: Գործարանաւորութեան յետին սահմաններուն հասած ենք, որու ամենակատարեալ օրինակը մարդուս վրայ տեսանք, և արդէ ձկանց վրայ ալ անճանաչելի է:

կը շարունակուի:

ՀԻՆԳ ԾԱՌԱԹ ՕԳԱՊԱՐԿԻ ՄԷՋ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՐԻՑ ԱՆԳՂԻԱՑԻՈՑ

ՅԱՓՐԻԿԷ

(Տես երես 312:)

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

Հորիզոնին վրայ ժողով մը. — Արարացոյց խումբ մը. — Հայածումբ. — Ի՛նքն է. — Զիէն վար իյնալը. — Խղորում Արարացին. — Քենկերտի գետակ մը. — Ճարպիկ շարժումը. — Օղոս մէջէն յափշտակութիւնը. — Ճոյ փրկեալ:

Քէնկերտի նաւակին առջի կողմը նըստելէն ի վեր, հորիզոնը մեծ ուշադրութեամբ դիտելէն չէր դադարեր: